

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР'
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

В. С. К О В А Л Ь

РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ПАКТ 1939

Препринт № 11

КИЇВ 1989

У препринтах Інституту історії АН УРСР друкуються насамперед матеріали з малодосліджених тем, які викликають нині жвавий інтерес громадськості.

Автори цих матеріалів висловлюють свою особисту думку, що на обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Сподіваємося, що такі препринти будуть корисними для співробітників засобів масової інформації, лекторів, викладачів, студентів, а також для всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Редколегія буде вдячна всім, хто висловить свої зауваження і побажання щодо надрукованих матеріалів, запропонує нові теми та сюжети для наступних препринтів.

Редакційна колегія препринтів: І.М.Хворостчний /головний редактор/, В.Ф.Верстюк. О.В.Гарань/відповідальний секретар/, В.М.Даниленко, В.С.Коваль, О.М.Майборода, О.Ф.Овсієнко, В.А.Смолій, Д.В.Табачник, І.С.Хміль.

ВСТУП

Серед "білих плям" історії, що їх має ліквідувати радянська наука, одне в центральних місць посідає радянсько-німецький пакт /договір/ про ненапад, підписаний у Москві 23 серпня 1939 р.

Власне, сам пакт ніякої загадки ніколи не становив, його було опубліковано негайно після укладення. Таємницею залишався додатковий протокол, підписаний разом в пактом. Світова громадськість вперше дізналася про існування протоколу у січні 1948 р., після публікації державний департаментом США збірки трофейних документів з архівів міністерства закордонних справ гітлерівської Німеччини. Збірка мала назву "Нацистсько-радянські відносини, 1939-1941" і підводила читачів до висновку: підписавши з нацистською Німеччиною пакт про ненапад, Радянський Союз тим самим спричинив другу світову війну. Найголовнішим доказом цього слід було вважати, на думку укладачів, додатковий протокол, уміщений в збірці. В ньому йшлося про розмежування територіальних сфер впливу між СРСР і Німеччиною від Балтійського моря до Чорного, в тому числі й по території Польщі.

У відповідь на це в Радянському Союзі, у лютому 1948 р., було опубліковано офіційну історичну довідку "Фальсифікатори історії", яка показала, що для СРСР укладення пакту було вимушеним кроком. Проте найголовніший документ американської публікації - протокол про територіальний поділ Східної Європи - у довідці "Фальсифікатори історії" навіть не вгадувався. Для радянської історичної науки на нього було накладено табу. Саме існування протоколу офіційно спростовувалося як вигадка буржуазної пропаганди, один з елементів злісної антирадянської фальсифікації історії.

Становище докорінно змінилося з настанням гласності. Текст протоколу у перекладі з німецької було надруковано у республіках Прибалтики, зачитано на першому з'їзді народних депутатів СРСР. "Литературная газета" опублікувала опис радянсько-німецьких документів 1939 р., що збереглися у ФРН, а також фото карти Східної Європи з позначеною лінією розмежування сфер впливу, підписами Сталіна й гітлерівського міністра Ріббентропа по обидва боки від тієї лінії. Далі пішла справжня повіяв матеріалів.

Спадає пелена дипломатичної таємниці, що десятки років оповивала пакт. Та це ще не значить, що серед громадськості знання обставин його укладення стало набагато ширшим, а розуміння причин, змісту й наслідків - більш глибоким. Але спершу - про те, що визначало політичну ситуацію в Європі у 30-х рр. та вело до війни.

1. Нацистська програма агресії

Агресор тримає ініціативу. Дії агресора визначають загальне становище та динаміку його змін. Контрзаходи потенційних жертв агресії - це лише захисні реакції. Тому важливо розібратися у планах нацистської агресії.

У загальній формі вони були широко відомі. Гітлер виклав їх перед усім світом ще у 1925-1927 рр., коли вийшли друком два томи "Майн кампф". Головну межу своєї майбутньої зовнішньої політики Гітлер сформулював так: завоювання життєвого простору для німецького "народу панів". Відразу й з усією ясністю у "Майн кампф" було проголошено, що йдеться не про завоювання заморських колоній, як у першій світовій війні, а про загарбання та приєднання до Німеччини територій європейських країн.

"Розв'язання проблем життєвого простору, - підкреслював Гітлер, - ми повинні бачити не в колоніальних придбаннях, а виключно у здобутті терену заселення, що збільшить площу самої метрополії й тим самим не лише збереже нових поселенців у найтіснішій спільності з землею рідного племені, а й забезпечить усьому просторовому масивові ті переваги, що полягають у його об'єднаній величині".

"У даний момент ми числимо вісімдесят мільйонів німців в Європі. Зовнішня політика може бути визнана правильною тільки в тому разі, якщо за якісь сто років на нашому континенті буде двісті п'ятдесят мільйонів німців!" Для них буде потрібно багато нових територій. "Само собою зрозуміло, що така територіальна політика аж ніяк не може бути здійснена у Камерунах, але виключно в Європі" Слабкістю європейських колоніальних держав є те, що база їхньої сили лежить поза континентом. "Тому для Німеччини єдина можливість проведення здорової територіальної політики полягає тільки у придбанні нової землі у самій Європі".

"Політичне керівництво Німецького райху повинно спрямувати усі свої зусилля виключно до цієї мети. Не слід робити жодних

політичних кроків, щоб проводити у життя інші цілі, крім цієї; но слід також проводити будь-які заходи, котрі не ведуть до досягнення поставленої мети. Слід ясно розуміти, що цієї мети можна досягнути тільки шляхом війни".

Гітлер не залишив і тіні сумніву - проти кого німецький фашизм має намір воювати за нові землі: "Якщо ми бажаємо нових земель в Європі, то їх можна придбати на великих просторах тільки за рахунок Росії. А це означав, що новий райх мав знову стати на той шлях, яким йшли орденські лицарі, щоб німецьким мечем здобути німецькому плугові землю...".

Через неповні два десятки років мільйони німців, що пішли за Гітлером, здобули жадану нову землю - для своїх могил - головним чином "тільки за рахунок Росії". І ніхто з них не міг скаржитися на одурення чи помилку - злочинні гітлерівські заклики чув цілий світ. Свою головну тему Гітлер повторював знову й знову в обох томах "Майн кампф" Головне для націонал-соціалістів, для німців, тягнув свою ноту нацистський фюрер, - загарбницька війна проти Росії, Радянського Союзу, новий "Дранг нах Остен".

* * *

Отже, агресивна війна проти Радянського Союзу, за загарбання його території для перетворення її на життєвий простір німецького "народу панів", з безмежним цинізмом, Відкрито й перед усім світом була проголошена у гітлерівській "Майн кампф" центральною, найголовнішою метою зовнішньої політики німецького фашизму.

Найголовнішою - але не першочерговою. Підхід до здійснення цього завдання, вказував Гітлер, міг бути тільки поетапним.

Насамперед, говорилося у "Майн кампф" зовнішня політика нацистського райху повинна буде забезпечити відновлення "фактичної незалежності та суверенітету" Німеччини. Це означало скасування статей Версальського мирного договору про роззброєння Німеччини та ремілітаризацію 100-кілометрової зони уздовж Рейну. Далі Гітлер ставив завдання повернути усі втрачені Німеччиною за договором території, включити до її окладу землі, які буди заселені німцями, але входили до інших держав.

Першою йшла, зрозуміло, Австрія. "Німецька Австрія, - заявляв Гітлер, - повинна знову повернутися до великої німецької батьківщини, й при тому не з яких би то не було економічних міркувань.

Ні, ні: коли б навіть це об'єднання вважалося економічно марним, ба навіть якби воно було шкідливим, воно тим не менш повинно здійснитися. Однакова кров належить одному спільному райхові".

Далі йшли землі із значним німецьким населенням - чехословацькі Судети, польська Сілезія та ін. Після їх приєднання до Німеччини, за задумом нацистського фюрера, мав настати новий етап загарбницької політики майбутнього фашистського райху - завоювання чужих, в основному слов'янських, земель. "Коли територія Німеччини охопить усіх німців... тоді Німеччина матиме моральне право, виходячи з потреб народу, силою забирати чужу землю", - цинічно заявляв Гітлер.

Не існує будь-яких "священих прав" будь-яких народів на ту територію, на якій вони живуть, зухвало твердив нацистський фюрер. "Державні кордони людьми встановлюються й людьми змінюються". "Тільки в силі одній полягає право". "Як наші предки не отримали землю, що на ній ми живемо сьогодні, як дарунок неба, а мусили боротися за неї не на життя, а на смерть, так само й ми у майбутньому землю, а з нею й життя для нашого народу здобудемо не божею милістю, але єдино силою переможного меча".

*

*

*

Але перед приступом до завоювання "великого простору", тобто території Радянського Союзу, підкреслював Гітлер, треба "остаточно поразитися з Францією". Націонал-соціалістська Німеччина знищить Францію як велику державу. "Лише тоді ми спроможемося покласти край одвічній і, по суті, такій даремній боротьбі між нами та Францією; певна річ, виходячи з того, що насправді знищення Франції розглядається Німеччиною тільки як засіб, який, нарешті надасть змогу нашому народові поширитися в іншому місці".

Інакше кажучи, розгром Франції розглядався нацизмом передусім як засіб забезпечити Німеччині спокійний тил на Заході перед вирішальним походом на Схід, як передостанній крок до завоювання Росії. Лише після розгрому Франції розгорнеться вирішальний етап німецької боротьби за життєвий простір, підкреслював верховода німецьких фашистів. Перед ним все інше служить тільки підходом до справжньої мети, надзавдання усієї агресивної нацистської політики: "Велетенська імперія на Сході дозріла для загибелі... Нас обрано долею стати свідками катастрофи, котра буде найвагомішим підтвердженням вірності расової теорії", - вабив Гітлер німців, обіцяючи легку перемогу над СРСР.

Тільки нацистська расова війна проти СРСР, на Сході, принесла німецькому імперіалізму вимріяні віками загарбницькі цілі - такий був сенс гітлерівських писань у "Майн кампф". А тому:

"Ми, націонал-соціалісти, свідомо підводимо ризику під зовнішньополітичним курсом передвоєнного часу. Ми виступаємо звідти, де спинилися шість століть тому. Ми зупиняємо одвічний німецький рух на південь та захід Європи і спрямовуємо наш погляд до земель на Сході. Ми припиняємо, нарешті, колоніальну й торговельну політику довоєнного часу та переходимо до територіальної політики майбутнього.

Але коли ми сьогодні говоримо про нові землі в Європі, то передусім можемо мати на увазі тільки Росію та підвладні їй прикордонні держави".

Коли його задуми буде здійснено, обіцяв Гітлер на останній сторінці "Майн кампф" - націонал-соціалістська Німеччина стане "володарем Землі".

* * *

Що спонукало нацистського верховоду у цитованих тут двох томах "Майн кампф" з безприкладним цинізмом і одвертістю, якої він ніколи більше собі не дозволяв, проголосити перед усім світом злочинні задуми агресії? Щоб знайти відповідь на це питання, треба зважити на жалюгідний стан фашистського руху в Німеччині на час публікації "Майн кампф". Перший том було надруковано, як уже зазначалося, 1925 р., коли нацистська партія мала всього лише 27 тис. членів. Другий том було опубліковано через рік. Гітлер з усіх сил рекламував себе і свій рух перед панівними колами Німеччини, обіцяючи їм нові воєнні прибутки, загарбання величезних територій, знищення комунізму разом із СРСР, та перед суспільними низами, зображуючи нацизм борцем за кровні інтереси німецького народу, щоб навербувати до коричневих лев якомога більше фанатичних прибічників.

Тоді Гітлерові й на гадку не спадало, що за кілька років він зробиться рейхсканцлером і диктатором Німеччини із владою, якої не мав сам кайзер. Написавши у 1928 р. ще одну книжку, що розвивала ті ж ідеї, він уже не зважився друкувати її, бо на виборах того року нацистська партія несподівано здобула багато місць у рейхстазі і політично з нею почали серйозно рахуватися.

Та у "Майн кампф" вже було оказано більш ніж досить. Книжка Гітлера не лише свідчила про безмежні загарбницькі прагнення нацизму. Вона - і це було найголовніше - розкрила мету, напрям, методи

дій, кроки агресії майбутньої нацистської влади. Вела виказала надзавдання зовнішньополітичної програми німецького фашизму - "східну територіальну політику" - задум загарбання усієї європейської території Радянського Союзу.

Викладені у "Майн кампф" ідеї показували, що вся гітлерівська політика, якщо й коли нацисти прийдуть до влади, буде підпорядкована цій меті. Це ^начало, що кожну дію Гітлера у зовнішній політиці й стратегії треба розглядати як просування до війни проти Радянського Союзу.

2. Наслідки Мюнхена

Радянське керівництво не мало ілюзії щодо намірів Гітлера - "Майн кампф" було перекладено й уважно прочитано в усіх європейських столицях. Зразу після встановлення нацистської влади в Німеччині, уже в 1933 р., політику СРСР було спрямовано на створення системи колективної безпеки - союзу європейських держав проти агресора. У 1935 р. ці зусилля увінчалися успіхом. Було укладено договори про взаємодопомогу СРСР а Францією та Чехословаччиною.

Критичним іспитом цієї трієстої системи стала судетська криза 1938 р., коли Гітлер зажадав від Чехословаччини ті її райони, де більшість населення становили німці. Вже у березні 1938 р. нацистська Німеччина без єдиного пострілу загарбала Австрію. У вересні того ж року Гітлер поставив Європу перед війною, вимагаючи від Чехословаччини Судети та ряд інших прикордонних районів. Радянський Союз був готовий подати Чехословаччині збройну допомогу. Іншу позицію зайняли Англія і Франція. 28-30 вересня, на конференції з Німеччиною й Італією у Мюнхені, вони дали згоду на загарбання Гітлером тих районів Чехословаччини, на які він претендував.

В основі капітулянтської позиції західних держав у Мюнхені лежала воєнна слабкість. Англія мала сильний флот, але її "армія" налічувала тільки чотири дивізії. Авіація була малочисельна. Франція мала велику армію, проте її боєспроможність була дуже низька, що й potwierдилося у 1940 р., холи гітлерівський вермахт розчавив її, наче гнилий горіх. У цьому не було нічого дивного. Як вказував французький обвинувач на Нюрнберзькому процесі, за період з 1 квітня 1936 р., воли Гітлер розгорнув будівництво мільйонних зброй

них сил, й до 31 грудня 1938 р. воєнні витрати Франції становили 35 964 млн. франків, Німеччини – 345 415 млн. Отже, вермахт отримував коштів майже у десять разів більше, ніж французькі збройні сили, Розмір витрат визначав силу армії. До того ж французькі воєнні асигнування на армію в основному йшли на підземні споруди "лінії Мажіно", а війська виявилися нездатними вести наступальні дії. На своєму озброєнні французька армія у другій світовій війні ще мала танки "рено" зразка 1918 р.

* * *

Судетська криза 1938 р., яка завершилась мюнхенською змовою Англії та Франції в Німеччиною та Італією за рахунок Чехословаччини, показала, що правителям західних держав небезпечно вірити. Це спонукало Сталіна шукати угоди з Гітлером. Раніше будь-яка політична угода з німецьким фашизмом виключалася - надто відомі були агресивні заміри Гітлера щодо Радянського Союзу. У мюнхенській змові за рахунок Чехословаччини Сталін не помітив слабкості, а побачив лише ознаку готовності Англії та Франції йти на зближення з Гітлером і вирішив перехопити ініціативу.

10 березня 1939р., на ХУІІ з'їзді ВКП/б/, Сталін піддав гострій критиці англо-французьку політику потурання фашистській агресії й характеризував її як спробу спрямувати Гітлера проти СРСР. "Можна подумати, що німцям віддали райони Чехословаччини, як ціну за зобов'язання почати війну з Радянським Союзом, а німці відмовляються тепер платити по векселю...".

З цієї згоду, яка не потверджується документами Мюнхена, було зроблено відповідні висновки. Завдання радянської зовнішньої політики у схваленій з'їздом доповіді Сталіна формулювалися так:

"1. Проводити й надалі політику миру і зміцнення ділових зв'язків з усіма країнами;

2. Додержуватися обережності і не давати втягнути в конфлікт нашу країну провокаторам війни, які звикли загрибати жар чужими руками".

Самі по собі проголошені Сталініми принципи були правильні. Та коли зважити, що у другому пункті явно йшлося не про Гітлера, який усе загрибав власними руками, то враження складалося зовсім не прямолінійне. Разом з тим уважним читачам ставало зрозумілим,

що під "усіма країнами" Сталін мав на думці традиційних супротивників, тобто насамперед Німеччину. Саме тому його заява породила сенсацію у дипломатичних колах.

Вона ясно вказувала, що після Мюнхена Радянський Союз втратив будь-яке довіря до західних держав і більш не має наміру однобічно орієнтуватися тільки на них у пошуках гарантій своєї безпеки.

"Це найбільш багатозначна заява, - записав 11 березня у щоденнику Д.Девіс, американський посол у Бельгії, який перед тим був послом у Москві. - Вона несе ознаки ясного попередження англійському та французькому урядам, що Радам набридає "нереалістична" /тобто тільки словесна. - Авт./ опозиція агресорам. Це явно найбільш багатозначний сигнал небезпеки з усіх, які я досі чув"

x

x

x

Гітлерівський позитивний сигнал-відповідь на зближення не забарився. Використано було один з українських сюжетів, до яких Сталін був вкрай драгливий.

Йшлося про долю чехословацької Карпатської України, тобто Закарпаття, 11 жовтня 1938 р., під тиском Німеччини та Угорщини, чехословацький уряд надав широкі автономні права Словаччині та Карпатській Україні. Там утвердилися свої уряди. 2 листопада, за ухвалою так званого міжнародного арбітражу, що відбувся у Відні, Німеччина та Італія присудили Угорщині південь Словаччини й частину Карпатської України. Хортистська Угорщина лагодилася окупувати решту українського краю. Проте Гітлер гостро застеріг Угорщину проти здійснення цього наміру. У декого виникло враження, що Німеччина сама заволодіє Карпатською Україною і звідти рушить на завоювання Радянської України. Ідея ця була пустою фантазією - затиснуте у горах Закарпаття не могло служити плацдармом для наступу сучасної армії, до того ж між краєм та СРСР лежала територія Польщі. Проте Сталін у своїй доповіді на з'їзді приділив цьому питанню дуже нервово написаний розділ Згадки про Карпатську Україну у буржуазній пресі він зобразив як пропагандивну кампанію, за якою стояли певні політичні інтереси.

"Характерним є шум, який зчинила англо-французька і північноамериканська преса в приводу Радянської України, - говорилося у доповіді. - Діячі цієї преси до хрипоті галасували, що німці йдуть на Радянську Україну, що вона мають тепер в руках так звану Карпатську Україну, яка налічує близько 700 тис. населення, що німці не

далі, як весною цього року, приєднують Радянську Україну, що має більш як 30 мільйонів населення, до так званої Карпатської України. Схоже на те, що цей підозрілий шум мав своєю метою підняти лють Радянського Союзу проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без видимих на те підстав.

Звичайно, цілком можливо, що в Німеччині є божевільні, які мріють приєднати слона, тобто Радянську Україну, до кузьки, тобто до так званої Карпатської України. І коли дійсно є там такі безумці, можна не мати сумніву, що в нашій країні знайдеться необхідна кількість гамівних сорочок для таких божевільних. Але якщо відкинути геть божевільних і повернутися до нормальних людей, то хіба не ясно, що смішно і безглуздо говорити серйозно про приєднання Радянської України до так званої Карпатської України?

Ще більш характерно, що деякі політики і діячі преси Європи і США, втративши терпець в очікуванні, "походу на Радянську Україну", самі починають викривати справжню підкладку політики невтручання. Вони прямо говорять і пишуть чорним по білому, що німці жорстоко їх "розчарували", бо, замість того, щоб рушити далі на схід, проти Радянського Союзу, вони, бачте, повернули на захід...".

Свою промову на з'їзді Сталін, як уже згадувалося, виголосив 10 березня. Гітлер відразу оцінив ситуацію. Питання про Карпатську Україну стало на той час найпершою перешкодою на шляху, до необхідного йому тимчасового врегулювання німецько-радянських відносин. Він вирішив відступитися від Закарпаття, пожертвувати своїми тамтешніми спільниками з числа українських націоналістів, що мріяли про німецький протекторат над краєм. 12 березня Гітлер викликав до себе угорського посла й дав вгоду на приєднання усієї Карпатської України до Угорщини.

Мотиви демонстративної німецької відмова від контролю над Карпатською Україною були очевидні. "Гітлер робить відчайдушні зусилля, щоб відчужити Сталіна від Франції та Британії. Боюся, він матиме успіх, коли англійці й французи не прокинуться", - писав посол Девіс до Вашингтона.

3. Загострення воєнної загрози

Не прокинутися було вже просто неможливо. 15 березня 1939 р., розтоптавши мюнхенську угоду, Гітлер загарбав усю Чехію, разом з Прагою. Словаччина стала маріонетковою незалежною державою,

Карпатську Україну окупувала Угорщина. У Мюнхені Англія та Франція гарантували збереження кордонів ампутованої Чехословаччини, тепер Гітлер плюнув в обличчя.

Гітлерівська розправа з Чехословаччиною викликала величезне збудження громадськості Англії та Франції. Разом з тим вона переконала навіть твердолобих політиканів Лондона й Парижа в реальності загрози гітлерівської агресії для самих західних держав, які доти намагалися купити мир для себе, жертвуючи Гітлерові малі країни Європи.

Усю другу половину березня британські та французькі дипломати проводили з радянськими представниками розмови про спільну декларацію, яка б гарантувала захист малих держав. Проте ще більшим, ніж страх перед Гітлером, було їхнє небажання залучити СРСР до європейських справ. "Я мушу зізнатися у найглибшому недовір'ї до Росії, - писав Чемберлен 26 березня. - Я не маю ніякої віри у її здатність здійснити ефективний наступ, навіть коли б вона того бажала. І я не вірю її мотивам". Невіра у боєздатність Червоної Армії зумовлювалася винищенням її офіцерського корпусу від батальйонних командирів до маршалів в ході сталінських репресій.

Уряди малих держав, виходячи з класових позицій, боялися вступу Червоної Армії на їхні території. 29 березня заступник міністра закордонних справ Англії А.Кадоган повідомив радянського посла в Лондоні І.М.Майського, що "поляки абсолютно категорично, румуни у менш рішучій формі заявили, що вони не приєднуються до будь-якої комбінації /чи у формі декларації, чи в якійсь іншій/, якщо учасником її буде також СРСР".

Трагедією Європи стало те, що в критичній ситуації на чолі Англії та Франції не було людей, спроможних зрозуміти, неможливість ефективної протидії агресорові без тісного співробітництва з Радянським Союзом, й зламати самогубну. позицію польських правителів. - Натомість вони дозволили Польщі визначити напрям англо-французької політики щодо СРСР. Це перекреслило єдину можливість ефективної спільної протидії Гітлерові.

* * *

Зроблені сепаратно, навіть позитивні кроки західних держав набували негативного значення. 31 березня прем'єр-міністр Чемберлен оголосив в парламенті, що Англія та Франція гарантують Польщі воєнну допомогу, якщо вона зазнає нападу. Такий крок начебто мав служити протидією агресорові. Що ж сталося насправді?

Польща, підбадьорена позицією західних держав, з ще більшою впевненістю відкидала будь-який натяк на співпрацю з СРСР проти гітлерівської агресії. Сталін, дізнавшись, що західні держави самі зобов'язалися воювати з Гітлером з-за Польщі, вперше побачив реальний шанс залишитися осторонь від європейської війни. Гітлер через це отримав змогу уникнути війни на два фронти, розгромити Францію й забезпечити собі тил для нападу на СРСР.

Гітлера англо-французькі "гарантії" не злякали. Навпаки, оцінивши їх сепаратність, він 3 квітня 1939р. видав секретну директиву: "Завданням вермахту є знищення польських збройних сил. До цієї мети має бути спрямовано та підготовлено несподіваний напад". У додатковому документі верховного командування вказувалося: "Фюрер дав ще такі вказівки: 1. Підготовка повинна провадитися з таким розрахунком, щоб операцію можна було здійснити у будь-який час, починаючи з 1.9.39".

Лондон мав надійні джерела інформації, й ще 30 березня посол Майський повідомив до Москви, що, за словами прем'єр-міністра Чемберлена, "британський уряд отримав точні відомості про наміри Німеччини напасти на Польщу".

4. Англо-франко-радянські переговори

17 й 18 квітня, у відповідь на французьку пропозицію про двосторонню взаємодопомогу, нарком закордонних справ Литвинов запропонував урядам Лондона й Парижа радянські умови: 1. СРСР, Англія, Франція укладають на п'ять-десять років угоду про троїсту взаємодопомогу, в тому числі й збройну, на випадок агресії проти кожного з учасників угоди; 2/ три держави зобов'язуються подавати збройну допомогу усім країнам між Балтійським та Чорним морями, що межують з СРСР, в разі агресії проти них; 3/ одночасно з угодою укладається воєнна конвенція про розміри й форми збройної взаємодопомоги.

Прийняття радянських пропозицій західними державами могло зламати усі задуми агресора й врятувати мир в Європі. Троїстий союз, про який йшлося, був саме тим, чого Гітлер найбільше боявся. Ще в 1934 р. Г.Раушнінг, лідер данцігських нацистів, що користувався повною довірою Гітлера, якось запитав його: "А що, коли дійде до союзу Англії, Франції й Росії?" Відповідь була: "Годі мені більше не жити".

25 квітня було одержано французьку контрпропозицію. Суть її зводилась до того, що СРСР мав зобов'язатися допомагати Англії та Франції, коли б вони опинилися у стані війни з Німеччиною за збереження статус-кво у Центральній та Східній Європі; зі свого боку, Англія й Франція зобов'язувалися прийти на допомогу Радянському Союзові тільки в тому випадку, коли б він опинився у стані війни з Німеччиною внаслідок своєї допомоги західним державам. Таким чином, зобов'язання мали б однобічний характер: якби Радянський Союз сам змушений був воювати з Німеччиною, західні держави залишилися б осторонь від боротьби.

Згодом французький міністр закордонних справ Бонне зробив уточнення: під країнами Центральної та Східної Європи маються на увазі Польща, Румунія, Туреччина. Отже, Радянському Союзові пропонувалося взяти зобов'язання й примиритися з тим, що західні держави немов би залишали Гітлеру коридор із Східної Пруссії через Прибалтику до радянського кордону. Дискримінаційний характер мала й британська пропозиція, зроблена 8 травня. Радянський уряд мав виступити з односторонньою декларацією про те, що коли західні держави, внаслідок даних ними Польщі й Румунії гарантій, опиняться у стані війни з Німеччиною, СРСР вступить, у війну на їхньому боці. Зустрічні зобов'язання - про допомогу Радянському Союзові в разі гітлерівського нападу на нього - не передбачалися.

У такому дусі західні держави вели переговори протягом майже всього літа 1939 року. Зрештою вони змушені були визнати безглуздість своєї позиції, однак зволікали з прийняттям основної радянської вимоги - політичну угоду доповнити воєнної конвенцією, яка передбачала б конкретні зобов'язання про розміри та форми збройної взаємодопомоги, тобто про стратегічну взаємодію західного та східного фронтів проти гітлерівської Німеччини в разі війни.

*

*

*

Тільки 12 серпня 1939 р. до Москви прибули військові делегації Англії та Франції. Західні держави доручили ведення переговорів другорядним персонам. Англія спершу навіть не дала своїм делегатам повноважень на укладення конвенції. Радянська делегація, до якої входили найвищі військові чини - нарком оборони та начальник генштабу, висунула вичерпні пропозиції. СРСР виставляв 120 піхотних й 16 кавалерійських дивізій, до 10 тис. танків, 5,5 тис. літа-

ків, 6 тис. важких гармат. Це було набагато більше, ніж могли виставити Англія та Франція. Зваживши ці сили й радянські стратегічні плани їх використання, французький представник генерал, Думенк 16 серпня вигукнув: "Це буде остаточна перемога!"

Для своєчасної зустрічі Червоної Армії з ворогом представники СРСР, як неодмінну умову укладення конвенції, зажадали права проходу радянських військ через Польщу та Румунію. Західні делегації визнали слушність вимоги, але заявили, що не можуть вирішувати за другі держави. Тоді радянська делегація зачитала свою заяву: без гарантії права проходу військ Червоної Армії на захід вона "не може по совісті рекомендувати своєму урядові взяти участь у починанні, явно приреченому на провал".

По суті, цей висновок, оголошений ще 14 серпня, наперед підбив підсумок переговорам. Описувати їх ту. докладно нема сенсу. бо хід зміст їх вже було описано багато разів. Далі переговори тривали в очікуванні результатів звернень Англії та Франції до Польщі та Румуні, про згоду на прохід Червоної Армії назустріч гітлерівському вермахтові. Відповіді Варшави та Бухареста були негативні, але приховувалися від радянської сторони. 21 серпня делегація СРСР, за вказівкою Сталіна, припинила переговори, поклавши на західні держави відповідальність за їх провал.

5. Радянсько-німецькі переговори.

Далі Сталін зробив крутий поворот політики і уклав з Гітлером пакт про ненапад. Для усього світу це була приголомшлива, неймовірна подія, абсолютно несподівана. Але насправді такі повороти раптом не відбуваються.

Сталін уже багато місяців таємно випробовував два альтернативні політичні курси. Показово, що старт у переговорах з німцями було взято одночасно з запропонуванням основних радянських умов західним державам.

17 квітня 1939 р. посол СРСР у Берліні Меркулов з'явився до заступника міністра закордонних справ Німеччини Вайцзекера. Це був перший його візит до міністерства за десять місяців. Стосунки між двома країнами трималися близько точки замерзання.

Приводом для візиту був запит про долю радянських замовлень військовим заводам "Шкода", зроблених до загарбання Чехії німцями.

Головною темою розмови стали радянсько-німецькі відносини. У записі Вайцзекера заключні слова посла зафіксовано так: "Для Росії не існує причин, чому б їй не жити з нами на нормальній основі. А з нормальних відносини могли б ставати кращими й кращими."

Цим зауваженням, до якого росіянин вів розмову, пан Меркулов закінчив бесіду".

3 травня Берлін отримав новий доказ початку переорієнтації політики Сталіна. М.М.Литвинова, переконаного прихильника співпраці із західними державами проти гітлерівської Німеччини, несподівано було знято з посади наркома закордонних справ. Наркомат очолив сам голова Раднаркому СРСР В.М.Молотов. У телеграмі з Москви німецький посланник Тіпфельскірх 4 травня повідомляв:

"Молотов /не єврей/ вважається "найвірнішим другом та найближчим соратником" Сталіна, його призначення явно має на меті гарантувати, що зовнішня політика буде проводитися у суворій відповідності з ідеями Сталіна".

Наступного дня, 5 травня, Шнурре інформував посланника Г.О.Астахова, який заміщував посла, що німецька сторона дає згоду на виконання заводами "Шкода" радянських контрактів. 9 травня, у відділі преси німецького МЗС, Астахов зауважив, що тут робота йде вже "у нових умовах, зовсім відмінних від попередніх. Стриманість німецької преси щодо Радянського Союзу, що практикується останнім часом, уже привернула до себе увагу іноземної преси"

Однак зближення проходило повільно і з великими труднощами. Сторони довго не мали будь-якої довіри одна до одної. Гітлерівський міністр закордонних справ Ріббентроп застерігав посла у Москві Шуленбурга про необхідність "надзвичайної обережності" у стосунках з Молотовим. Сам Шуленбург 22 травня писав про Молотова, що "він явно хоче одержати від нас більш широкі пропозиції політичного характеру. Тут ми повинні бути надзвичайно обережними, доки не буде певності, що можливі пропозиції з нашого боку не будуть використані Кремлем лише для того, щоб справити тиск на Англію та Францію".

*

*

*

Лише 26 липня нацисти зважилися зачепити суть. У розмові з Астаховим; що заміщував посла, Шнурре, за дорученням Ріббентропа, вперше обережно виклав німецьку позицію, видаючи її за власну.

Найбільше з застерігав він Радянський Союз від "пакту з Лондоном". "Що може Англія запропонувати Росії? У кращому разі - участь у європейській війні та ворожість Німеччини, але нічого жаданого Росії. З другого боку, що можемо запропонувати ми? Нейтралітет, неучасть у можливому європейському конфлікті та, якщо Москва захоче, німецько-радянське визнання взаємних інтересів, котре, так само як і в минулому, прислужиться до вигоди обох країн". Шнурре підкреслив, що ані в Прибалтиці, ані в українському питанні "не буде зіткнення німецько-російських інтересів".

Наближення призначеного Гітлером моменту нападу на Польщу змусило нацистську дипломатію максимально активізуватися. 2 серпня сам Ріббентроп запросив Астахова, щоб запевнити: "Ми дуже прихильно ставимося до Москви... від Балтики до Чорного моря нема проблем, які не могли б бути узгоджені між нами".

У Москві діяв посол Шуленбург. 3 серпня він мав розмову з Молотовим, спокушаючи його аналогічними обіцянками. Висновок його не був обіцяючим: "Моє загальне враження таке, що в даний момент Радянський уряд повен рішучості підписати договір з Англією та Францією, якщо вони вдовольнять, радянські бажання. Переговори, звичайно, можуть тривати ще довгий час, особливо з-за великої недовіри до Англії. Я гадаю, що мої аргументи справили враження на Молотова; незважаючи на це, потрібні будуть значні зусилля з нашого боку, щоб спонукати Радянський уряд зробити крутий поворот".

Однак ніякі зусилля гітлерівської дипломатії самі по собі не змогли б спонукати Радянський Союз до кардинальної зміни політичного курсу, коли б його не штовхала на це англо-французька політика відмови від воєнного співробітництва з СРСР проти німецької агресії. Вище було показано, як це відбувалося в ході англо-франко-радянських військових переговорів у Москві у серпні 1939 р. Тоді ж ж таки, паралельно, відбувалися й інші переговори.

*

*

12 серпня, в один день з прибуттям до Москви військових делегацій Англії й Франції, Молотов через Астахова повідомив Берлін, що радянський уряд готовий розпочати з Німеччиною переговори з кожної групи питань /економіка, преса, культурне співробітництво,

Польща, політичні угоди/, що поставали в ході попередніх розмов. Переговори мають відбуватися у Москві й провадитися - це було підкреслено - поступово.

Отже, завершення переговорів з німцями планувався. Радянським урядом на пізніший час, після того, як мала остаточно з'ясуватися можливість чи неможливість укладення воєнного союзу СРСР з Англією та Францією проти Гітлера. В разі невдачі паралельні переговори забезпечували резервну можливість, капітально домовитися з Гітлером про модус вівенді /спосіб співжиття/ та розмежування інтересів, уникнути війни, якщо вона вибухне.

Посилення й без того несамовитої антипольської кампанії гітлерівської пропаганди свідчило про наближення розв'язки у німецько-польському конфлікті. Формально Гітлер вимагав від Польщі лише визнання німецьким вільного міста Данціга, що його Німеччина втратила у 1919 р. Польща попереджала, що воюватиме за Данціг. Отже, війна була неминуча. Насправді Данціг служив тільки приводом. Гітлеру потрібна була війна.

Радянське керівництво, як свідчать його тодішні дипломатичні документи, оцінювало ситуацію дуже серйозно, але разом з тим спокійно - загрози нападу на СРСР не було, й її ніхто не вигидав. Проте усякі конфлікти, поблизу західного кордону ОРСР ховали в собі велику потенційну загрозу. Нейтралізування її було метою паралельних переговорів у серпні 1939 р., покликаних за всяких умов забезпечити, щоб полум'я війни не почало лизати радянський кордон.

Небезпечний характер мав великомасштабний збройний конфлікт з Японією на р.Халхін-Гол, що відбувався у той час. Через те японський сюжет неодноразово спливав у радянсько-німецьких переговорах. Нацисти мали тісні стосунки з японськими мілітаристами. Тому радянська сторона наполягала, щоб німці на доказ дружнього ставлення до СРСР вжили овій вплив для врегулювання радянсько-японських відносин.

* * *

15 серпня посол Шуленбург з'явився до Молотова з текстом довжелезного звернення Ріббентропа до радянського уряду. То було перше звернення на міністерському рівні. Це говорило про особливе значення документа. По суті, з нього розпочиналися спра

вжні переговори. Все, що відбувалося доти, було лише зондуванням, взаємною розвідкою.

Ріббентроп без зайвих слів визнав, що раніше відносини двох країн були ворожими, хоч на перше місце поставив ідеологічні причини. Далі він назвав справжніх винуватців: "непримиренних ворогів націонал-соціалістської Німеччини та Радянської Росії" - "капіталістичні західні демократії". З цього натяку випливало, що Німеччина та СРСР є споріднені соціалістичні держави, на які гострять свої ножі капіталісти. "Сьогодні вони знову намагаються укладенням воєнного союзу штовхнути Росію у війну проти Німеччини".

Розчистивши ідеологічні завали, Ріббентроп переходив до головного. І тут він перш за все лицемірно спростував свого фігуранта, його проповідь завоювання життєвого простору за рахунок Радянського Союзу, викладену у "Майн кампф":

"Не існує ніяких справжніх конфліктів інтересів між Німеччиною та Росією. Життєві простори Німеччини й Росії торкаються один одного, але у своїх природних потребах вони не перекриваються. Не існує жодних причин для агресивного відношення з боку одної країни супроти другої. Німеччина не має будь-яких агресивних замірів щодо СРСР. Імперський уряд тримається тієї думки, що між Балтійським морем та Чорним морем немає жодного питання, яке не могло б бути розв'язане з повним вдоволенням обох сторін. Між ними - такі питання як: Балтійське море, Прибалтійські держави. Польща, південно-східні питання та ін.". "Понад усе", вбив гітлерівський міністр, політичне співробітництво між Німеччиною та Радянським Союзом може принести тільки вигоди обом країнам. "Те ж саме стосується й німецької та російської економік, які доповнюють одна одну у всіх сферах".

Такий був один із шести пунктів ріббентропівського звернення. На всі лади гітлерівський міністр доводив взаємну вигідність мирного співіснування та співробітництва обох країн, що їм ворожнеча приносила у минулому тільки біди та катастрофи. Все це було незаперечною істиною. Справа полягала в тому, наскільки ширими могли бути аванси Ріббентропа. Він запевняв, що Німеччина досягла історичного поворотного пункту й має намір взяти новий, дружній курс щодо СРСР. Для усунення усіх труднощів на шляху до взаємної угоди він, Ріббентроп, "готовий прибути з коротким візитом до Москви, щоб від імені

фюрера викласти погляди фюрера панові Сталіну". Лише прями переговори можуть привести до успіху.

Знайомлячи Молотова із змістом документа, посол мав підкреслити, що Ріббентроп згоден прибути до Москви лише в тому разі, коли йому гарантують зустріч і докладну розмову із Сталіним.

*

*

*

"Молотов, - писав Шуленбург у своєму донесенні про зустріч 15 серпня, - а найглибшим інтересом сприйняв інформацію, що її я отримав вказівку передати. Він характеризував її як надзвичайно важливу та заявив, що негайно повідомить овій уряд й скоро дасть мені відповідь. Однак він зразу може сказати, що Радянський уряд тепло вітає німецькі наміри поліпшити відносини з Радянським Союзом і, зважаючи на моє сьогоднішнє повідомлення, тепер вірить у щирість цих. намірів".

Звісно, то була дипломатична машкара. Привітність диктувалася тим, що після засідання англо-франко-радянської військової конференції 14 серпня у Молотова уже майже не було сумнівів: із західними державами дійти згоди на бажаних Радянському Союзові умовах не вдасться. Приспів час розробляти альтернативний варіант.

У зверненні Ріббентропа гострота моменту особливо підкреслювалася. Разом з тим - нагальна невідкладність швидкого вирішення справи. Винуватцем загострення нацистський міністр зображував Англію:

"Криза, породжена у німецько-польських відносинах англійською політикою, як і англійська агітація за війну, а також спроби отворити союз, пов'язані з цією політикою, роблять необхідним швидке з'ясування німецько-російських відносин. Інакше справи можуть - без усякої в тому німецької участі - зробити такий поворот, що позбавить обидва уряди можливості відновити німецько-російську дружбу й. відповідним чином спільно розв'язати територіальні питання у Східній Європі".

Незважаючи па такі запросини, Молотов висловився проти поспіху. Для того, щоб приїзд Ріббентропа дав результат, усе має бути ретельно підготовлене, зазначив він, а далі перейшов до суті.

На той час радянські дипломати повідомили з Риму, що італійський міністр закордонних справ Чіано поінформував їх про існування німецького плану, що має на меті докорінне поліпшення німецько-

радянських відносин. Суть плану, за словами Чіано, була така: 1/ Німеччина не відмовиться вплинути на Японію у напрямі поліпшення її відносин з СРСР та ліквідації прикордонних конфліктів; 2/ існує можливість укладання пакту про ненапад із спільними гарантіями Балтійських держав; 3/ Німеччина готова укласти широкий економічний договір з СРСР.

На запитання Молотова, чи відповідав дійсності інформація з Риму, Шуленбург запевняв, що все зміркував італійський посол у Москві Россо. Насправді нацистська дипломатія таким шляхом зондувала ґрунт, щоб у разі радянської відмови не отримати пропагандистського ляпаса просто в обличчя. Коли ж Молотов у розмові з послом зробив зацікавлений запит, з Берліна негайно прибула вказівка Шуленбургові дати згоду вести переговори на базі "плану Россо". Разом з тим Ріббентроп наполягав на своєму приїзді до Москви 20-21 серпня.

6. Обмін посланнями Гітлер - Сталін

На цій основі й пішли інтенсивні переговори. Берлін дедалі більш нервово наполягав на терміновому їх завершенні. Наближалася запланована дата нападу на Польщу, розв'язування війни, і Гітлеру будь-що треба було гарантувати нейтралітет СРСР. ,

20 серпня він кинув на терези власний авторитет - звернувся до Сталіна з особистим посланням:

"Я приймаю проект пакту про ненапад, що його передав ним ваш міністр закордонних справ пан Молотов, ало вважаю вкрай необхідним з'ясувати питання, пов'язані з ним, якомога швидше".

"Суть додаткового протоколу, бажаного урядові Радянського Союзу, може, я переконаний, бути з'ясована у найкоротший час, якщо відповідальний німецький державний діяч зможе особисто прибути до Москви для переговорів".

Напруженість у відносинах між Німеччиною та Польщею дійшла крайньої межі, "щодня може вибухнути криза", писав Гітлер, натикаючи на війну, котру він сам готовий був розпочати. "На мою думку, враховуючи наміри обох наших держав вступити у нові відносини між собою, бажано не гаяти часу. Тому я знову пропоную, щоб Ви прийняли мого міністра закордонних справ у вівторок, 22 серпня, або щонайпізніше в середу, 23 серпня".

Поки відповідь було одержано, нацистський верховода був сам не свій. Його телеграма до Москви пішла з Берліна о 16.45. Ніч він

перебував майже без сну. О третій годині ночі від посла Шуленбурга з Москви прибула "надтермінова" телеграма: послання фюрера, про яке посольство було попереджене окремо, ще не надійшло. Апарат шифрування, зв'язку і розшифрування працював за своїми законами, і це доводило Гітлера до несамовитості. Він був би спокійний, коли б знав, що Англія й Франція вже завели у безвихідь московські переговори про взаємодопомогу. 21 серпня, о 10.15, Ріббентроп, за його наказом, телеграфував послові, теж "надтерміново": "Зробіть усе можливе, щоб гарантувати, що моя подорож відбудеться. Дата як у телеграмі фюрера". Шуленбург до Берліна, опівдні: "Я бачитиму Молотова сьогодні, о 15.00".

Відповідь Сталіна у Берліні було одержано того ж дня, о 22.30. Вона була суха й коротка:

"Канцлеру Німеччини пану А.Гітлеру. Дякую за листа. Я сподіваюсь, ідо німецько-радянський пакт про ненапад принесе докорінний поворот, до кращого у політичних відносинах між нашими країнами.

Народам наших країн потрібні мирні відносини./.../ Радянський уряд дав мені вказівку повідомити Вас, що він погоджується на приїзд пана фон Ріббентропа до Москви 23 серпня. Й.Сталін."*

22 серпня, виступаючи перед генералами, Гітлер казав: "Увільнення Литвинова мало вирішальне значення. Для мене воно пролунало наче постріл з гармати, як ознака зміни відношення у Москві до західних держав". Тепер він тріумфував: "Післязавтра Ріббентроп укладе пакт. Тепер Польща в тому становищі, у яке я хотів її поставити". Кровожерна радість так його запаморочила, що він навіть збився з ліку - пакт мав бути укладений наступного дня. Польщу тоді загнала у кут й прирекла на розгром не стільки диявольська спритність Гітлера, скільки самогубна політика її реакційних правителів, які відкидали радянську руку допомоги й порятунку.

7. Радянсько-німецький пакт і протокол

23 серпня у Москві відбулися переговори німецького міністра закордонних справ Ріббентропа з Сталіним і Молотовим. Того ж дня, пізно вночі, було підписано пакт про ненапад.

Пакт укладався на десять років з автоматичним продовженням на п'ять років, якщо жодна із сторін завчасно його не денонсує. У статті 1-й говорилося, що сторони "зобов'язуються утримуватися від

* Переклад з нім.

усякого насильства, від усякої агресивної дії та усякого нападу" у відношеннях між собою як окремо, так і спільно з іншими державами. Стаття 2-а зобов'язувала не підтримувати треті держави, які можуть напасти на якусь із договірних сторін. Стаття 3-я передбачала консультації з питань, що становитимуть взаємний інтерес. Стаття 4-я забороняла участь у будь-яких комбінаціях держав проти якоїсь із сторін. Стаття 5-я зобов'язувала розв'язувати суперечки та конфлікти між сторонами виключно мирним шляхом."

З цього видно, що запропонований радянською стороною текст пакту був спрямований на те, щоб виключити будь-яку можливість гітлерівського нападу на нашу країну. Він і зараз може служити зразком договору для країн, які прагнуть уникнути збройного конфлікту між собою.

Та для Гітлера пакт був лише засобом виключити Радянський Союз із спільності європейських країн на той час, коли вермахт мав воювати у Європі, створюючи передумови для наступного нападу на СРСР. Такого ходу подій Сталін не передбачив, розраховуючи, що капіталістичні держави надовго загрузнуть у війні, взаємно знесиляться і вже не становитимуть небезпеки для Радянського Союзу.

Укладаючи пакт, Сталін був певен, що переграє усіх. Насправді він лише грає па руку Гітлерові. Завдяки пактові, влітку 1940 року, у критичний момент війни в Європі, Гітлер зміг оголосити східний кордон Німеччини, залишивши там тільки сім дивізій. Повна безпека зі сходу дала йому змогу майже усі сили вермахту кинути на розгром англо-французької коаліції. Тільки це відкривало Гітлеру шлях на Схід. Тому, всупереч розрахункам і пізнішим запевненням Сталіна, пакт не відтягнув, а прискорив напад на СРСР.

*

*

*

Обидві сторони у переговорах про пакт виходили з неминучості близької війни між гітлерівською Німеччиною та Польщею. Така війна означала, що нацистський райх вийде на кордони СРСР. Поставало питання про розмежування між ними.

Розмежуванню було присвячено окремий територіальний протокол, складений та підписаний на додаток до пакту. Понад усе потребуючи пакту, нацисти готові були на будь-які поступки. В інструкції про позицію у переговорах Гітлер уповноважив Ріббентропа "заявити про німецьку незацікавленість у територіях Південно-Східної Європи, якщо доведеться, аж до Константинополя й Проток". Іншими

словами, Гітлер ладен був віддати що завгодно з того, що йому не належало, будучи певним, що невдовзі, напавши на СРСР, усе забере.

До "Константинополя" справа, звісно, не дійшла. Проте територіальні поступки нацисти зробили великі.

У протоколі було записано, що в разі територіальних та політичних змін у Прибалтиці /Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва/ північний кордон Литви становитиме межу між сферами інтересів Німеччини та СРСР. Це означало, що Литва належатиме до німецької сфери, решта - до радянської. На території Польщі розмежування мало проходити по лінії річок Нарев, Вісла, Сан. На схід від цієї лінії опинилися Люблінське та половина Варшавського воєводства Польщі разом з частиною Варшави. Стосовно Південно-Східної Європи, говорилося у протоколі, радянська сторона підкреслює свою зацікавленість у Бессарабії; німецька сторона заявила про свою цілковиту незацікавленість у цій території,

Пакт і протокол підписали Молотов і Ріббентроп. Лінія розмежування була позначена на карті. На фактурі карти поставили свої підписи Ріббентроп і Сталін, перший на захід, другий - на схід від лінії.

*

*

*

24 серпня Ріббентроп повернувся літаком до Берліна. А наступного дня Молотов викликав до себе посла Шуленбурга і заявив йому, що лінія розмежування, прийнята поспіхом, потребує уточнення: до трьох річок має бути додана четверта - Піса. Отже, лінія набувала такого вигляду: Піса - Нарев - Вісла - Сан. Німецька сторона погодилася на корекцію, яка віддавала радянській стороні район Білостока.

1 вересня Гітлер напав на Польщу, а вже 3 вересня Ріббентроп надіслав Шуленбургові до Москви надтермінову телеграму. В ній говорилося, що швидкий розвиток воєнних операцій вермахту може призвести до того, що німецькі війська змушені будуть вступити в радянську зону. Посол отримав вказівку поставити перед урядом СРСР питання про зайняття її радянськими військами. Аналогічну телеграму Шуленбург отримав 9 березня. Питання про заяву уряду СРСР при вступі радянських військ на територію Польщі викликало гостру суперечку з німцями. Нацисти роздратовано, але без успіху заперечували проти слів про те, що вступ радянських військ має на меті захист життя

й майна населення Західної України та Західної Білорусії.

17 вересня, за наказом Радянського уряду, Червона Армія виступила у визвольний похід на територію Західної України та Західної Білорусії. Більшість їх населення вітала радянські війська, що врятували ці землі від фашистської навали, зробили можливим їх возз'єднання з УРСР та БРСР.

8. Радянсько-німецький договір про дружбу і кордон

Зустрічне просування радянських та німецьких військ по польській території поставило на порядок денний спільну заяву обох урядів. 17 вересня посол Шуленбург прибув до Кремля і вручив Молотову проект німецько-радянського комюніке, одержаний з Берліна. В ньому говорилося:

"З огляду на внутрішню неспроможність Польської держави та розпад нарізно національностей, що живуть на її колишній території, імперський уряд та уряд СРСР вважають за необхідне покласти край нестерпним політичним та економічним умовам, що створилися на цій території. Вони вважають своїм спільним завданням відновити мир і порядок у цих природних сферах їхніх інтересів й встановити новий порядок шляхом утворення відповідних кордонів та життєспроможних економічних одиниць".

Молотов сам такі питання не вирішував. Він заявив, що йому доведеться звернутися до Сталіна і вдався до внутрішнього телефону. З'явився Сталін. Він схвалив ідею комюніке, але не погодився з німецьким проектом як "надто відвертим". Тут же він власноручно написав новий текст. Сталінський проект був надісланий до Берліна. Опівдні наступного дня від Ріббентропа прибула відповідь: "Ми погоджуємося з російською пропозицією". В німецькому проекті йшлося тільки про територіальні питання, Сталін зробив наголос на гармонії інтересів обох учасників пакту про ненапад:

"З метою запобігти будь-яких безпідставних чуток щодо завдань радянських та німецьких військ, які діють у Польщі, уряд СРСР

і уряд Німеччини заявляють, що дії цих військ не мають будь-якої мети, котра йде у розріз інтересам Німеччини чи Радянського Союзу й суперечить духові та букві пакту про ненапад, укладеного між Німеччиною та СРСР. Навпаки, завдання цих військ полягає в тому, щоб відновити у Польщі порядок та спокій, порушені розпадом польської держави, та допомогти населенню Польщі переупорядкувати умови свого державного Існування".

Це спільне комюніке було опубліковане радіостанціями Москви та Берліна 18 вересня о 16.00 за місцевим часом. Того ж дня його надрукували вечірні берлінські газети. У Москві це було зроблено 19 вересня.

*

*

*

22 вересня радіостанції Москви та Берліна передали нове й набагато більш важливе радянсько-німецьке комюніке:

"Німецький уряд та уряд СРСР встановили між німецькою та радянською арміями демаркаційну лінію, котра проходить по річці Піса до її впадіння у річку Нарев, далі по річці Нарев до її впадіння у річку Буг, далі по річці Буг до її впадіння у річку Вісла, далі по річці Вісла до впадіння до неї річки Сан і далі по річці Сан до її верхів'я".

•

Щоб остаточно врегулювати питання про кордон між Німеччиною та СРСР, Радянський уряд запропонував провести нові переговори у Москві. 23 вересня Ріббентроп дав згоду прибути до Москви на 1-2 дні для переговорів. Розгорнулась підготовка. 25 вересня німецький посол у Москві Шуленбург повідомив до Берліна:

"Сталін і Молотов запросили мене прибути до Кремля сьогодні о 20 годині. Сталін заявив таке: При остаточному врегулюванні польського питання треба уникнути усього, що в майбутньому могло б спричинити тертя між Німеччиною та Радянським Союзом. З цієї точки зору він вважає помилковим залишати незалежною решту Польщі. Ось що він запропонував; з території на схід від демаркаційної лінії усе Люблінське воєводство, а також та частина Варшавського воєводства, що сягає до річки Буг, мають бути додані до нашої частки. За це ми повинні відмовитися від нашої претензії на Литву.

Сталін висунув цю пропозицію, як предмет для наступних переговорів з райхсміністром закордонних справ, і додав, що в разі нашої згоди Радянський Союз негайно візьметься за розв'язання проблеми Балтійських країн у відповідності з протоколом від 23

серпня і в цій справі розраховує на безумовну підтримку німецького уряду".

* * *

Ріббентроп прибув до Москви 27 вересня. Наступного дня було підписано радянсько-німецький договір про дружбу і кордон. У преамбулі договору говорилося, що "уряд СРСР та Німецький уряд після розпаду колишньої Польської держави вважають виключно своїм завдання відновити мир і порядок на цій території та забезпечити народам, які там живуть, мирне існування, відповідно до їх національних особливостей". Договір мав такий зміст:

Стаття 1: "Уряд СРСР та Німецький уряд устанавлюють як кордон між взаємними державними інтересами на території колишньої Польської держави лінію, котру позначено на додаваній до цього карті й більш детально буде описано у додатковому протоколі". Стаття 2: "Обидві сторони визнають устанавлений у статті I кордон взаємних державних інтересів остаточним й усунуть будь-яке втручання третіх країн у цю ухвалу". Стаття 3: "Необхідну державну перебудову на території, що лежить на захід від зазначеної у статті I лінії, провадить Німецький уряд, на території, що лежить на схід від цієї лінії, - уряд СРСР". Стаття 4: "Уряд СРСР та Німецький уряд розглядають вищенаведену перебудову як надійний фундамент для подальшого розвитку дружніх відносин між своїми народами".

Новий додатковий протокол і карта при ньому зафіксували другу корекцію лінії розмежування сфер державних інтересів СРСР та Німеччини у Східній Європі. На цей раз Сталін поставив свій підпис на карті на захід від лінії, Ріббентроп - на схід від неї. Фотографію саме цієї карти з могутнім сталінським розчерком довжиною 58 см побачили читачі "Литературной газеты" у 1989 р. Розписувалися володарі Східної Європи, взаємно засвідчуючи "право" один одного чинити все, що кожному з них заманеться, на відповідному боці від лінії розмежування.

Кордон на Бузі означав, що радянська сторона відмовлялася від території Варшавського та Люблінського воєводств, заселених поляками. За це Німеччина відмовлялася від Литви, яка переходила у сферу інтересів СРСР. Ці зміни умов протоколу від 23 серпня були зафіксовані в одному з трьох протоколів, що доповнили договір

про дружбу і кордон. Другий з них зобов'язував кожную сторону придушувати будь-яку польську агітацію, спрямовану проти іншої сторони. Третій протокол передбачав вільний перехід німецького населення з радянської зони у німецьку, а українців та білорусів - у зворотному напрямку,

* * *

Лінія річок Піса - Наров - Буг - Вісла - Сан стала новим державним кордоном Радянського Союзу. Вона відмежовувала загалом українські та білоруські землі від польських земель. Винятками залишилися українська Холмщина, що лежала на захід від радянського кордону, та польська Білостоцька округа на схід від нього.

Новий радянський кордон майже цілком збігався з лінією східного кордону Польщі, рекомендованою комісією експертів Паризької мирної конференції 1919 р. та запропонованою британським міністром лордом Керзоном від імені Верховної ради союзників як лінія розмежування між польськими та радянськими військами у липні 1920 р.

Новий кордон мав складну політичну історію. 30 липня 1941 р. після нападу Гітлера на СРСР, Радянський уряд уклав з емігрантським урядом Польщі угоду про відновлення дипломатичних відносин та співробітництво. Перший пункт угоди проголошував: "1. Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 року стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу".

Почалася тривала й ускладнена боротьба факторами радянської дипломатії за визнання нового західного кордону СРСР, за міжнародне-правове визнання воз'єднання Західної України та Західної Білорусії з УРСР та БРСР. Зрештою, на Ялтинській конференції трьох держав у лютому 1945 р., уряди США і Англії визнали справедливість нового кордону, що базувався на принципі етнографічної приналежності території. Із встановленням нової влади у Польщі змінилися її відносини з СРСР. 16 серпня 1945 р. між ними було укладено договір про державний кордон. За винятком двох незначних змін на користь Польщі, це був радянський кордон, утворений у 1939 р.

* * *

29 вересня, разом з договором про дружбу і кордон у Москві й Берліні було опубліковано спільну заяву двох урядів:

"Після того, як Німецький уряд та уряд СРСР підписаним сьогоднішнім договором остаточно врегулювали питання, що постали внаслідок розпаду Польської держави, й тим самим створили міцніший фундамент для тривалого миру у Східній Європі, вони у взаємній згоді висловлюють переконання, що ліквідація нинішньої війни між Німеччиною, з одного боку, та Англією й Францією, з другого боку, відповідає інтересам усіх народів. Тому обидва уряди спрямують свої спільні зусилля, в разі необхідності у згоді з іншими дружніми державами, щоб якомога швидше досягнути цієї мети. Якщо ж, однак, ці зусилля обох урядів залишаться марними, то таким чином буде встановлено факт, що Англія та Франція несуть відповідальність за продовження війни, причому в разі продовження війни уряди Німеччини й СРСР консультуватимуться один з одним про необхідні заходи".

Цією заявою на західні держави покладалася відповідальність не лише за продовження, а й за початок війни.

Англія та Франція 3 вересня 1939 р. оголосили війну Німеччині після того, як вона відкинула їхню ультимативну вимогу припинити напад на Польщу та вивести німецькі війська з польської території. Воєнних дій Англія та Франція фактично не вели, намагаючись спершу надолужити своє відставання в озброєннях. Це дало Гітлеру змогу без перешкод розгромити Польщу. Жодних шансів у війні з Німеччиною західні держави без союзу з СРСР не мали. Цього тоді, мабуть, ще ніхто не розумів, крім одного Гітлера.

Для Гітлера війна проти Польщі була передостаннім кроком до головної мети - війни проти Радянського Союзу. Розгром Польщі забезпечив вермахтові плацдарм для нападу на кордоні СРСР. Останнім кроком мав стати розгром Франції - тільки він міг забезпечити тил вермахту перед гітлерівським нападом на Радянський Союз.

Тому ніякого миру на заході до розгрому Франції Гітлер насправді не хотів. Проте саме він був ініціатором спільної німецько-радянської декларації із закликом до миру. Ця демагогічна декларація принесла йому найбільший політичний успіх. Геббельсівська пропагандна машина завдяки Сталіну вперше отримала змогу з подобою на вірогідність втовкмачувати німцям, що націонал-соціалістська Німеччина веде оборонну і, отже, справедливу війну.

*

*

*

Сталінська "дружба" з Гітлером завдала величезної шкоди усій ідеологічній та масово-політичній роботі партії всередині країни в умовах, коли початок війни в Європі означав наближення гітлерівського нападу на Радянський Союз.

За прямою вказівкою Сталіна, у відповідності з його розумінням потреб моменту, агресорами були проголошені Англія та Франція - бо вони оголосили війну Німеччині. Радянська пропаганда через усі засоби інформації розгорнула несамовиту кампанію проти "англо-французьких підпалювачів війни". Ця кампанія тривала до кінця - навіть 22 червня 1941 р., у день гітлерівського нападу на СРСР, радянські газети за інерцією ще вийшли з статтями, що викривали західних "підпалювачів війни", які не бажають миру з Німеччиною.

Беззастережна підтримка радянською стороною лицемірного берлінського заклику до "миру" дала наслідки, яких Гітлер навіть не міг сподіватися. Були повністю дезорієнтовані усі зарубіжні компартії. Щоб довести вірність Сталіна справі "дружби" з Гітлером, вони по лінії Комінтерну отримали директиву розгорнути боротьбу за припинення - Францією й Англією війни проти Німеччини, за мир. Насправді мир на заході, коли б він був можливий, означав би негайний напад Гітлера на СРСР.

Найбільш активно мусили діяти французька та англійська компартії. Замість того, щоб піднімати й мобілізувати народи своїх країн, усі їхні ресурси на війну проти фашистської Німеччини, комуністи у парламенті, пресі, усній агітації усіма засобами боролися тепер за негайне укладення миру. Перед усією громадськістю комуністи з волі Сталіна змушені були виступати в абсурдній ролі саботажників антигітлерівської війни. Це викликало репресії, підірвало авторитет і вплив компартій, виставляло їх як антипатріотичних маріонеток Москви, вносило глибокий розкол у робітничий клас саме тоді, коли завдання антигітлерівської війни вимагали максимального згуртування, активізації усіх антифашистських сил.

9. Сталін вірив Гітлерові?

Величезні, немислимі доти лиха, що ІХ принесла народам Європи і найбільше радянському народові гітлерівська агресія, щоразу змушують людей повертатися думкою до передвоєнних подій: чому не вдалося відвернути війну?

Спогади про катастрофічні воєнні поразки 1941 р. мучать питанням: чому ворогові вдалося захопити Червону Армію зненацька, хіба не були відомі всьому світові агресивні заміри Гітлера?

Тепер маємо відповідь. Подарував її нам відомий публіцист Ернст Генрі. Минулого року на сторінках радянської преси раптом спалахнула гостра полеміка між ним та покійним І.Еренбургом. У третьому номері журналу "Дружба народів" за 1988 р. Е.Генрі опублікував свого листа до І.Еренбурга, написаного ще в 1965 р. У листі говорилося: "Ви, як і усі ми, знаєте, що Сталін до кінця, до останньої хвилини сліпо вірив у слово Гітлера, дане у радянсько-німецькому пакті про ненапад".

Справді, І.Еренбург теж знав цю таємницю, й у своїх мемуарах записав: "Сталін, чомусь повірив у підпис Ріббентропа". Проте нічого більше з цього приводу І.Еренбург не сказав, залишивши нас у деякій розгубленості. Бо в тих же мемуарах він визнав за Сталіним "державний розум", що у вік соцреалізму не в'язався з довірливістю.

Не пішла в загальний ужиток здогадка І.Еренбурга. Надто лаконічна була, невмотивована.

Та не була забута.

* * *

Перехотівши естафету, Е.Генрі зробив новий крок у розв'язанні історичної загадки. Читаємо у Газеті "Московские новости" за 18 травня 1988р., як сказано у редакційній передмові, "ніби продовження його давнього листа до І.Еренбурга". Пише К Генрі:

"Та чи мав право Сталін вірити? Суть в цьому. Вся справа в цьому. Адже таким чином він фактично довірив біснுவатому фашистові всю долю, все майбутнє нашої країни..."

Звідки випливає, що Сталін довірився Гітлерові, цього Е.Генрі не пояснює, а правує далі:

"Тож чи виконав Гітлер пакт про ненапад? Чи найпідлішим чином обдурих Сталіна й разом із Сталіним весь Радянський Союз?"

Обдурих. Гітлер знущався із Сталіна. Той до останнього для свято вірив Гітлерові, навідріз відмовлявся вірити взагалі усім нашим друзям та уповноваженим за рубежем, які з точними даними остерігали його про прискорені антирадянські приготування німецьких збройних сил ...

Сталін - великий політик? Чи наївна дитина? А чи має право провідний політик думати і вирішувати як дитина? Коли так, то це прокляття для його країни".

Оце і є відповідь Е.Генрі на питання про те, чому Гітлерові вдалося зненацька напасти на СРСР. Обґрунтувати свою дивовижну ідею про дитячу наївність Сталіна у політиці публіцист навіть не вважає за потрібне..

Але послухаємо самого Сталіна. Він теж має що сказати. у цій розмові про минуле.

* * *

"Можуть запитати: як могло статися, що Радянський уряд пішов на укладення пакту про ненапад з такими віроломними людьми й катами, як Гітлер і Ріббентроп? Чи не було тут припущено з боку Радянського уряду помилки? Звичайно, ні! Пакт про ненапад є пакт про мир між двома державами. Саме такий пакт запропонувала нам Німеччина в 1939 році. Чи міг Радянський уряд відмовитися від такої пропозиції? Я думаю, що жодна миролюбна держава не може відмовитися від мирної угоди з сусідньою державою, якщо на чолі цієї держави стоять навіть такі кати і людожери, як Гітлер і Ріббентроп. І це, звичайно, за однієї неодмінної умови - якщо мирна угода не зачіпає ні прямо, ні посередньо територіальної цілісності, незалежності й честі миролюбної держави. Як відомо, пакт про ненапад між Німеччиною і СРСР є саме таким пактом".

Це - з першого звернення Сталіна до народу, на яке він спромігся лише 3 липня 1941 р., після днів тяжкої розгубленості та нервових вибухів. Зовні - виклад фактів, насправді - вправний маневр для зняття з себе вини за небувалий прорахунок. Підміна поняття шляхом поступового переходу: пакт про ненапад - пакт про мир - мирна угода. При укладенні пакту Гітлер сам йшов на будь-які територіальні поступки, не було й мови про якісь поступки з нашого боку. Сталін же виставив це як досягнення. Щезла суть справи — катастрофічний для Радянського Союзу провал сталінської політики, пов'язаної з .пактом. Як завжди, коли доводилося говорити про щось, що мало в основі його власні прорахунки, Сталін майстерно переводив мову в іншу площину. Виходило так, без зробленого було б незрівнянно гірше, отже, те, що сталося - великий успіх.

Далі - більше: "Що виграли ми, уклавши з Німеччиною пакт про ненапад? Ми забезпечили нашій країні мир протягом півтора року і можливість підготувати свої сили для відсічі, коли б фашистська Німеччина ризикнула напасти на нашу країну всупереч пактові. Це певний виграш для нас і програш для фашистської Німеччини".

Ми бачили, як Гітлер у 1939 р. найбільше прагнув укласти пакт і уникнути війни з Радянським Союзом. Оце, тоді війна нам не загрожувала. Але після розгрому Франції німецький фашизм, не втративши жодного дня на будь-яку непередбачену затримку, крім Балканської кампанії, максимальним темпом завершував підготовку до нападу на СРСР. Пакт про ненапад забезпечив якнайшвидше здійснення агресивних задумів Гітлера й ні на мить не загальмував нападу. Отже, всупереч вигадці Сталіна, жодного виграшу часу пакт нам не дав і тільки прискорив гітлерівську агресію проти СРСР. Ще й нині у літературі живуть сталінські твердження, начебто пакт врятував нас від війни у 1939 р. Слепі їх повторення свідчить лише про нерозуміння суті, незнання фактів.

«Що виграла й що програла фашистська Німеччина, віроломно розірвавши пакт і вчинивши напад на СРСР? Вона домоглася цим деякого виграного становища для своїх військ протягом короткого строку, але вона програла політично, викривши себе в очах усього світу, як кривавого агресора".

Наче хтось у цілому світі мав сумнів - чи агресор Гітлер. У Сталіна явно бракувало аргументів на виправдання своєї політики.

" Того ж дня, коли Сталін промовляв по радіо, 3 липня 1941 р., начальник генштабу гітлерівської армії генерал Гальдер написав у службовому щоденнику: "Не буде перебільшенням сказати, що кампанію проти Росії виграно протягом 14 днів". Він ще не зрозумів, той Гальдер, що війна лише починалася. Але Сталін, мабуть, уже почав розуміти, які страшні наслідки для Червоної Армії та всього Радянського Союзу мало те, що він сам дав змогу Гітлеру зробити напад несподіваним.

Але причиною тут було не те, що він "свято вірив Гітлеру", як це ввижається публіцистам, - Сталін нікому не вірив, а Гітлерові найменше, - і не його "наївність", а щось зовсім інше.

10. Минуле і сучасне

"Пакт а Гітлером був найбільшим, по суті, злочинним прорахунком Сталіна, що поставив у 1941 році та декілька разів згодом під загрозу саме існування СРСР". Такий остаточний висновок оголошує Е.Генрі. Але прорахунок не може бути ані праведним, ані злочинним, бо помилка не може бути навмисною. І хіба хтось застрахований від помилок?

Не про захист людомора Сталіна йдеться. Про виважений підхід до вузлових й болючих питань нашої історії. А в даному разі - особливо, бо завжди, коли згадуємо про роль Сталіна в нашому минулому, постає питання питань: яким шляхом треба йти, щоб лихоліття сталінщини ніколи вже не повторилося, щоб повернути комунізму славу світлої мрії людства, що її Сталін затоптав у кров і бруд.

І тут самих лише заклинань мало. Легковажний підхід, продемонстрований публіцистом, тільки компрометує справу розвінчання того, що ми соромливо називаємо "культу особи" і що насправді було по-звірячому жорстокою самодержавною диктатурою Сталіна. Такий підхід, разом з тим, позбавляє змоги використати досвід минулого як науку на майбутнє. Бо коли воя справа в прорахунках, в особистій наївності якогось вождя, то разом з її носієм зникають у минулому і проблеми.

Ми ж опинилися в зовсім іншому становищі: усі наші нинішні проблеми й наша нездатність подолати їх зв'язані з наслідками та пережитками сталінщини. З нашим нерозумінням того, що поки ми не позбудемося цих пережитків, ми й кроку не зробимо з того безнадійного тупику, у який завела країну адмінкомандна система влади. Тупцюватимемо на місці або повзтимо назад, як останні десятиліття, що б там не казала наша статистика, яка далеко не все знає, та все уміє.

* * *

Ідейно останнім захистом залишеної нам сталінської адмінкомандної системи, її "козирним доказом" проти перебудови є легенда про Сталіна - рятівника країни у війні. Трагічний досвід 1941 р. спростовує цю брехливу легенду і стоїть в історії монументальним аргументом за демократичну перебудову.

Не повернути до життя мільйони бійців і командирів, що рятуючи країну, полягли у боях 1941 р. понад усякі мислимі норми бойових втрат - виключно внаслідок передвоєнних злочинів сталінського режиму, знищення руками "славних чекістів" чудового офіцерського корпусу Червоної Армії, грубих помилок у підготовці до війни та бездарного керівництва армією з боку "батька народів" й таких його полководців, як Ворошилов, Будьонний, Тимошенко. Не повернути до життя мільйони жертв окупації на територіях, відданих ворогові тими стратегами. Мертвих до життя не повернути, але треба ж нарешті робити політичні висновки з такого досвіду. Бо цей трагічний досвід просто волає за демократичну перебудову політичної системи, розпочату з ініціативи М.С.Горбачова.

Необхідний елемент усякої перебудови - дослідження механізму помилок. Значення історичного досвіду тут просто неоцінне. Бо там, до публіцист може бачити тільки особисті помилки Сталіна, зокрема напередодні гітлерівського нападу на СРСР, історик мусить аналізувати закони функціонування механізму влади, мати на оці тодішню систему керівництва країною, її обороною.

* * *

Бурмочучи легенду про Сталіна - рятівника країни у війні, сталіністи забувають чи замовчують, що співавтором, коли не автором цієї легенди був сам "найбільший полководець усіх часів і народів". Що перемагати Радянський Союз почав тільки в 1943 р., після втрати половини своїх сил, тобто половиною сіл. Яку ж нищівну відсіч СРСР міг дати гітлерівській Німеччині вже у 1941 р. усіма своїми силами, коли б Червона Армія була не підірвана сталінськими репресіями, а добре навчена до війни, коли б не була вона захоплена ворожим нападом зненацька!

Ми не будемо тут розглядати стан готовності Червоної Армії. Отінімося на причинах, які дозволили ворогові, порушивши пакт про ненапад, захопити Червону Армію зненацька.

І тут треба відразу наголосити: головною і вирішальною причиною була диктаторська система, зосередження усієї повноти найвищої державної влади у руках однієї особи. Сталін один приймав найважливіші рішення. Із спогадів Хрущова відомо, наприклад, що колосального значення питання про пакт з Німеччиною навіть на Політбюро не обговорювалося. У курсі справи були лише Сталін і

Молотов, що діяв за вказівками вождя.

Політичний курс держави визначався виключно волею Сталіна, якому ніхто не наважувався заперечувати. Народ зацікавився, преса задушила цензура. Про якесь громадське обговорення зовнішньої політики СРСР, інакше як з позиції побожного схвалення, не могло бути й мови.

14 червня 1941 р. ТАРС за вказівкою Сталіна опублікував офіційну заяву. В ній спростовувались закордонні чутки про близьку війну і запевнялось, що Німеччина, як і СРСР, сумлінно дотримується пакту про ненапад. Один дипломат, як згодом розповів у своїх мемуарах І.Еренбург, висловив думку: не минути нам війни з німцями. Арешт. Суд. Вирок - п'ять років ув'язнення. 22 червня почалася війна, і людину випустили? Якби ж то... Суд відбувся аж у вересні 1941 р., коли німці вже лагодилися брати Москву. Абсурд? Ні, режим необмеженої деспотії. Заговоривши про безпеку країни, людина негайно стала жертвою сталінського терору. Висловити власну думку в часи сталінщини було так само небезпечно, як табірному в'язню зробити із шеренги крок убік. Репресивні органи відкривали вогонь без попередження.

Тому при аналізі причин сталінських прорахунків, за які народ доводилося платити мільйонами зайвих жертв, треба пам'ятати про умови, які унеможлилювали корекцію помилок диктатора. Тоді ми й побачимо, що катастрофа 1941 р. зумовлена зовсім не довірливістю Сталіна, а була закономірним наслідком функціонування створеної ним антинародної адмінкомандної системи влади.

І це мусить стати їй остаточним вирокком.

11. Логіка катастрофічної помилки

У березні 1941 р. Сталін ухвалив програму формування 20 механізованих корпусів. Усього Червона Армія повинна була мати близько 32 тис. танків у складі мехкорпусів та інших з'єднань. На той час вже було сформовано 9 мехкорпусів. За штатом, кожен мехкорпус мав тисячу танків. Не воі вони були повністю сформовані, хоч армія мала понад двадцять тисяч танків, - було багато застарілих і несправних машин. На початок війни нараховувалося понад

1,8 тис. нових танків - середніх Т-34 та важких КВ, рівних яким не було ніде у світі. Ворог кинув проти СРСР 4,3 тис. легких і середніх танків. Важких вермахт ще не мав.

Усі механізовані корпуси були дислоковані на заході Радянського Союзу. У районах, що прилягали до кордону з Німеччиною, яка після розгрому Франції та інших держав стала єдиною військовою силою на захід від СРСР. Оце, дислоковано проти Гітлера.

Подібні факти можна множити й множити. Про що свідчили ці факти за умов існування пакту про ненапад?

Про абсолютну недовіру Сталіна до Гітлера.

* * *

Але чому ж Гітлеру, коли Сталін йому не вірив, вдалося захопити Сталіна зненацька, і фашистський напад на Радянський Союз виявився несподіваним?

Для цього треба з'ясувати сталінську оцінку стратегічної ситуації в Європі і прогноз її розвитку після розгрому Франції, у 1940-1941 рр.

Несподівано швидка поразка франко-англійської коаліції створила докорінно нову, вкрай не вигідну й небезпечну для Радянського Союзу ситуацію. Доти супротивні сторони у війні в Європі зв'язували одна одну. Тепер гітлерівська Німеччина не мала більше противників на континенті. Величезна фашистська армія вивільнилася для нових актів агресії.

Було ясно, що гітлерівська Німеччина становить велику загрозу для Радянського Союзу. Тому вживалися описані вище запобіжні заходи. Разом з тим Сталіну було відомо, що в "Майн кампф" Гітлер піддав нещадній критиці кайзерівський уряд, який змусив Німеччину вести війну на два фронти у 1914-1918 рр. і через це зазнав поразки.

На Заході після розгрому Франції британська армія евакуювалася на свої острови, залишивши на континенті все озброєння. У липні 1940 р. Гітлер запропонував Англії мир. Англія пропозицію відкинула і продовжувала воювати. У серпні 1940 р. Гітлер розпочав повітряний наступ на Англію, щоб бомбами змусити її до капітуляції або прокласти шлях для десанту на Британські острови. Підготовка вторгнення йшла повним ходом. З цього випливав логічний висновок: поки Гітлер не впорається з Англією, безпосередньої загрози нападу на СРСР немає.

"Обидві сторони на Заході загрузли у війні, тому ми можемо спокійно займатися своїми справами". Так орієнтував наркома Військово-Морських Сил СРСР М.Г.Кузнецова член Політбюро А.О.Жданов наприкінці 1940 р.

На той час члени Політбюро могли говорити про зовнішню політику тільки те, що вони чули від Сталіна. Відхиленя не припускалося навіть в інтонації. Тому з абсолютною певністю можна твердити, що офіційно сказані слова Жданова передавали погляди Сталіна.

У лютому 1941 р., пише у своїх спогадах Кузнецов, він мав ще одну розмову з Ждановим з приводу міжнародного становища. "Андрій Олександрович висловив думку, що Німеччина неспроможна воювати на два фронти. Він розцінював порушення нашого повітряного простору й стягування німецьких сил до кордону скоріш як запобіжні заходи з боку Гітлера або як засіб психологічного тиску на нас, не більш".

Ще раз повторимо, що Жданов міг висловити тільки ту думку, яка належала Сталіну. Відповідно до цих поглядів Сталін вважав непотрібним переводити економіку на воєнні рейки, щоб прискорити переозброєння Червоної Армії, яке розгорнулося після невдач у фінській війні та під впливом демонстрації ефективних дій гітлерівського вермахту в Європі.

Сталін був певен, що він точно оцінює ситуацію: Німеччина не може розпочати війну проти СРСР до завершення війни в Англію. Та це зовсім не означало, що під впливом пакту він повірив у відмову Гітлера від намірів розв'язати війну проти Радянського Союзу взагалі. Більш того, є дані, що Сталін був переконаний у неминучості радянсько-німецької війни. Ось свідчення маршала Г.К.Жукова, який у січні 1941 р. отав начальником Генерального штабу Червоної Армії й часто бачився із Сталіним: "Й.В.Сталін був переконаний, що гітлерівці у війні з Радянським Союзом будуть прагнути у першу чергу оволодіти Україною, Донецьким басейном, щоб позбавити нашу країну найважливіших економічних районів та захопити український хліб, донецьке вугілля, в потім і кавказьку нафту. При розгляді оперативного плану навесні 1941 року Й.В.Сталін казав: "Без цих найважливіших життєвих ресурсів фашистська Німеччина не зможе вести тривалу й велику війну".

* * *

Отже, про довір'я Сталіна до Гітлера після укладення пакту говорити не доводиться. Сталін пішов на пакт, вважаючи, що тим самим він дає змогу капіталістам поперегризати горлянки один одному. Після початку війни у Західній Європі він що більше повірив у непомилність своїх суджень, і його погляди стали сліпою вірою всіх його підлеглих.

З позиції елементарної логіки Сталін мав певну підставу вважати, що Гітлер не зважиться відкрити новий фронт на Сході, поки не розправиться з Англією. Та у Гітлера була своя логіка: через важкопрístupність Британських островів війна з Англією, за якою бовваніє Америка, може тривати невизначено довго; поки могутня німецька сухопутна воєнна машина стоятиме без руху - Радянський Союз надто посилиться; отже, треба швидко розбити Радянський Союз, а вже тоді цілком зосередитися проти Англії і, можливо, проти Америки.

Тому директива Гітлера про напад на Радянський Союз, підписана 18 грудня 1940 р., починалася так:

"Німецькі збройні сили повинні бути готові ще до закінчення війни проти Англії розбити Радянську Росію в одному швидкому поході /випадок "Барбаросса"/".

Отже, фатальна помилка Сталіна полягала в непохитному переконанні: доки Англія стоїть - війни не буде. Звідси цілковита несподіваність душ нього гітлерівського нападу 22 червня 1941 р.

* * *

З цієї катастрофічної помилки Сталіна випливала друга: переконання, що на дії Гітлера можна впливати власною поведінкою, тобто, якщо радянська сторона виявлятиме найбільш дружнє ставлення до Німеччини, то це гальмуватиме можливі антирадянські дії фашистської сторони.

Насправді ж дії Гітлера визначалися виключно його власними планами і можливостями їх здійсненій. Конкретно, момент нападу на Радянський Союз було призначено Гітлером на найранніший можливий для нього час. Це значить: як би холодно, навіть жорстко не поводи́ла себе радянська сторона - це не змінило б ні на один день гітлерівського графіку; його міг поламати лише наш наступ, про що звичайно, не було й мови.

Сталін цього не розумів. Виходячи з своєї оцінки ситуації, він був переконаний: Гітлер ще не хоче війни з Радянським Союзом і не розпочне її ближчим часом, якщо його не штовхнути необережно на такий крок. З цього випливало переконання, що саме він, Сталін, володіє становищем, тобто становище цілком залежить від його дій. Тому він не дозволяв нашим військовим вживати близько кордону будь-які запобіжні заходи оборони від можливого нападу, боючись спровокувати війну. Тим самим Сталін несамохіть створив Гітлерові ідеальні умови для нападу.

Переконання Сталіна, що він правильно розуміє наміри Гітлера, опиралися на той незаперечний факт, що до самого нападу на СРСР нацистський фюрер роками діяв у повній відповідності з стратегічним задумом, викладеним у "Майн кампф". Там Гітлер наголошував, що для Німеччини неприпустимо воювати з Англією та Росією водночас. Тому навіть коли війна почалася, і ворог вже вдерся на радянську землю, Сталін ще якийсь час схильний був вважати, що то самочинно діють німецькі генерали - але не Гітлер. Це свідчить не тільки про несприйняття реальності, яка не вкладалася у власну вигадану сталінську схему, а й про глибоке нерозуміння взаємин між Гітлером та німецькими генералами. Гітлер був не тільки політичним керівником, а й верховним головнокомандуючим збройних сил. Німецькі генерали не могли дозволити собі жодної самодіяльності, як у всякій дисциплінованій армії.

12. Засліплення

"Хіба розібратися в таємній стратегії Гітлера було так неймовірно важко?" - зневажливо запитує публіцист.

Через півстоліття - неважко. Розгром гітлеризму відкрив усю вцілілу німецьку таємну документацію. Деякі історики та публіцисти, знаючи тепер колишні секрети ворога, на цьому втрачають рівновагу. Вони дозволяють собі ставати у позу зверхності до діячів минулого, які, бачте, не знали того, що тепер усім відоме. Не розуміючи, що судити треба тільки на базі тієї ж інформації, що була доступна у момент подій, такі історики та публіцисти ладні навіть вважати себе розумнішими, ніж колишні учасники історичної драми.

Інформацію про таємну стратегію Гітлера повинна була давати розвідка. Помилка Сталіна свідчать, що у найнебезпечніший період перед гітлерівським нападом він не отримував висновків, достатньо

переконливих, щоб змусити його змінити неправильне розуміння ситуації. Як же так, заперечать знавці літератури й кіно, адже навесні 1941 р. було багато сигналів, які свідчили про близькість нападу. В тому то й справа, що тільки після гітлерівського нападу стало ясно, що ті сигнали були правильні. Ми забуваємо, що до початку нападу надходили й сигнали протилежного характеру - навмисна і продумана дезінформація з боку ворога. Завдання розвідки в тому й полягало, щоб розібратися у какофонії сигналів, зробити правильний висновок. Само це й не було зроблено.

* * *

Всупереч рекламному телесеріалові, штірліців - власних агентів, насаджених у механізми найвищих ешелонів нацистської влади та верховного командування, - насправді не було й бути не могло. Просто в склу короткотривалості нацистської влади. Не вдалося нашій розвідці знайти й високопоставлених інформантів-аборигенів, які б постачали інформацію регулярно і з самих центрів нацистської влади. Тут не зуміли навіть використати найсприятливішу обставину - наявність багатьох людей у німецькому вищому командуванні, які гостро негативно ставилися до Гітлера та його коричневої партійної банди. Професійний клас російської розвідки, яка перед першою світовою війною зуміла зробити своїм агентом самого шефа австро-угорської контррозвідки, міг тоді тільки наснитися. Було декілька героїчних діючих агентів, які збирали випадкову, іноді стратегічно важливу інформацію, зокрема відомій Р.Зорге.

Ало розвідка - це не лише агенти. Робота розвідки складалася з трьох елементів: добування інформації - передавання інформації - оцінка інформації. Першу функцію здійснювали агенти, другу - зв'язківці, третю - центр. Центр збирав, усі потоки інформації, аналізував та оцінював її вірогідність і значення, подавав свої висновки Сталіну.

Так от, центр був найслабшою ланкою радянської розвідки. Він зумів не побачити загрозу близького нападу Гітлера на нашу країну. Не тому, що про це не було інформації - якраз її було дуже багато, а тому що керівництво центру не наслідувалося відійти від вказівок Сталіна про те, що Гітлер не може і не буде воювати проти СРСР, доки не впорається з Англією. Не наслідувалося вірити інформації, що суперечила поглядам вождя, і твердо висловити думку про близькість війни. Це значить, що розвідка працювала погано.

Навесні 1941 р., у своїх доповідях Сталіну, центр перекреслював усю нелегку й небезпечну роботу оперативних ланок розвідки, що добували й доставляли правильну інформацію про наближення війни. Несподіваність ворожого нападу засвідчила найганебніший провал радянських розвідорганів. Саме цей провал як ніщо інше ілюструє згубність сталінської командно-репресивної організації влада для інтересів оборони країни.

* * *

У Радянського Союзу було насправді дві незалежні одна від одної розвідувальні організації. Кожна з них мала свій власний центр, сказане вище стосується обох. Першим з них було Головне розвідувальне управління Генерального штабу Червоної Армії /ГРУ/. Другим було аналогічне управління наркомату державної безпеки. Сталін, таким чином, отримував інформацію з двох розвідцентрів, що конкурували між собою. Така система мала вищу надійність, бо давала змогу в разі потреби перевірити дані однієї розвідки засобами другої.

Про загрозу для СРСР з боку гітлерівської Німеччини сигналізували в унісон агенти обох організацій.

За даними військової розвідки, на 4 квітня 1941 р, поблизу радянського кордону було зосереджено 72-73 німецько-фашистські дивізії, на 5 травня - до 107 дивізій, на 1 червня - до 120 дивізій, Для порівняння: у травні-червні 1940 р. їх було тільки сім. Тенденція зростання воєнної загрози була очевидною.

Про це йшлося в агентурних повідомленнях про плани фашистського командування.

20 березня 1941 р., розповідає у своїх спогадах маршал Г.К.Жуков, начальник ГРУ генерал П.І.Голиков подав Сталіну доповідь, яка містила в собі винятково важливу розвідінформацію про групування німецько-фашистських військ, напрями їх ударів, орієнтовані строки початку агресії проти Радянського Союзу.

Заслугує на увагу, зазначалося у доповіді, повідомлення про те, що для наступу на СРСР створюються три армійські групи: 1-а наступатиме "на Петроград", 2-а у напрямі Москви, 3-я - на Київ. За даними на лютий 1941 р., орієнтовано початок наступу на СРСР - 20 травня. Від військового аташе у Берліні, говорилося в доповіді, одержано повідомленій, що "початок воєнних дій проти СРСР слід чекати між 15 травня та 15 червня 1941 р."

Однак висновки П.І.Голикова, зроблені на основі цієї інформації, перекреслювали все її значення. Підсумовуючи свою доповідь, начальник розвідуправління писав:

"1. На основі всіх наведених вище висловлювань ти можливих варіантів дій навесні цього року вважаю, що найбільш можливим строком початку дій проти СРСР буде момент після перемоги над Англією або після укладення з нею почесного для Німеччини миру.

2. Чутки й документи, що говорять про неминучість навесні цього року війни проти СРСР, необхідно розцінювати як дезінформацію, що походить від англійської і, навіть, може бути, німецької розвідки".

6 травня нарком військово-морського флоту направив І.В. Сталіну доповідну записку. Від радянського морського аташе в Берліні, говорилося в ній, одержано повідомлення, що на середину травня Німеччина готує вторгнення в СРСР. Однак від себе М.Г.Кузнецов додавав: "Вважаю, що відомості є фальшивими і спеціально спрямовані по цьому руслу з тим, щоб перевірити, як на це реагуватиме СРСР".

*

*

*

Розвідцентром держбезпеки найважливішу за весь час інформацію було одержано з Берліна ввечері 16 червня одразу від двох німецьких підпільних груп. Її негайно надіслали Сталіну та Молотову:

"Усі військові заходи Німеччини по підготовці збройного виступу проти СРСР повністю виконано, й удару можна чекати у будь-який час". Далі у спецповідомленні говорилося, що німецькі літаки, головним чином винищувачі, розміщено в Угорщині, яка братиме участь у воєнних діях на боці Німеччини. Переповідався наказ по німецькій авіації, що містив перелік цілей для бомбардування на радянській території.

Наступного ж дня Станін викликав наркома держбезпека Меркулова, який перед тим був послом у Німеччині, та генерал-лейтенанта П.М.Фітіна, начальника розвідки того ж відомства. За словами Фітіна, Сталін звелів доповісти про німців, від яких надійшла таємна інформація. Після того Фітін почув: "От що, начальнику розвідки. Нема німців, крім Вільгельма Піка, яким можна вірити. Ясно?" Вичерпно сформулювавши позицію, Сталін додав: "Йдіть, все

уточніть, ще раз перевірте ці відомості я доповісте мені".

Перевірку зробила війна, яка почалася 22 червня. Тимчасом Берія, що був головною персоною у справах держбезпеки разом з розвідкою, з'явився, що рапорт Фітіна міг викликати гнів Сталіна, і 21 червня подав вождеві доповідну записку:

"Я знов наполягаю на відкликанні та покаранні нашого посла у Берліні Деканозова, котрий, як і раніше, бомбардує мене "дезою" /дезінформацією. - В.К./про нібито підготовлений Гітлером напад на СРСР. Він повідомив, що цей "напад" розпочнеться завтра... Те ж саме повідомив радіограмою й генерал-майор В.І.Тупиков, військовий аташе у Берліні. Цей тупий генерал твердить, послаючись на свого агента, що три групи армій вермахту наступатимуть на Москву, Ленінград та Київ. Він зухвало вимагає, щоб ми забезпечили цих брехунів рацією...

Начальник розвідуправління, де ще нещодавно діяла банда Берзіна, генерал-лейтенант П.І.Голиков скаржиться на Деканозова та на свого підполковника Новобранця, який також бреше, нібито Гітлер зосередив 170 дивізій проти нас на нашому західному кордоні...

Але я й мої люди, Йосифе Віссаріоновичу, твердо пам'ятаємо Вашу мудру настанову: у 1941 р. Гітлер на нас не нападе!"

В оригіналі написано: "Ваше мудрое предначертание". Виходило, що волю нашого вождя виконуватиме й німецький фіурер. На улещуванні свого кровожерного шефа Берія й зробив свою катівську кар'єру. І безпека країни залежала від цих двох.

Окрема берієвська тека містить різні донесення про близький напад Німеччини на СРСР. Тут же - загальна резолюція: "Останнім часом багато працівників піддаються на зухвалі провокації та сіють паніку. Секретних співпрацівників... за систематичну дезінформацію стерти на табірну порохню як пособників міжнародних провокаторів, котрі хочуть посварити нас з Німеччиною". Підписано: "Л.Берія, 21 червня 1941 року".

* * *

Отже, чи свідомо - з холуйської чиновничої запопадливості, чи не свідомо - під гіпнозом сталінського авторитету, у центрі висновки з розвідінформації неминуче підганялися під погляди диктатора. При конфлікті керівних поглядів з реальністю - остання повністю ігнорувалася. Формувалась система політичних галюцинацій, яка

катастрофічно перекручувала картину реального світу.

Такий був неминучий наслідок функціонування створеної і доведеної Сталіним до абсолюту антинародної тоталітарної системи та адмінкомандної структури влади. Така система неспроможна коригувати неминучі помилки керівництва, вона їх тільки підсилює. Зрештою вона доходить до свого логічного торжества, коли на будь-якому щаблі для підлеглого важливо тільки одне - догодити начальству, незалежно від наслідків такої праці для народу, для країни.

Наслідки відомі.

Висновки

Описані події мали величезне історичне значення. Які висновки впливають з досвіду цих подій у світлі того, що трапилося далі? Як оцінити пакт Сталіна з Гітлером?

1/ На шлях договору з Гітлером Сталіна штовхнули Мюнхен, ухильна позиція Англії, відмова Польщі від взаємодопомоги з СРСР проти гітлерівської агресії, але найбільше - його власне прагнення перехитрувати усіх. Проте насправді, спокушений територіальними поступками, Сталін потрапив у пастку, поставлену Гітлером.

2/ Уклавши пакт, Гітлер роз'єднав своїх ворогів. Це катастрофічно погіршило стратегічне становище західних держав й тим самим - Радянського Союзу, створило вермахтові ідеальні умови для війни на заході, а згодом на сході. Наскільки пакт був вигідний для Гітлера, настільки ж він був невивідний для Радянського Союзу.

3/ Тому пакт був колосальною стратегічною помилкою Сталіна. Укладений в умовах, коли не було будь-якої безпосередньої загрози війни для СРСР, пакт дав змогу Гітлеру блискавично розгромити Францію й тим самим не тільки зробив неминучим, а й наблизив напад Німеччини на Радянський Союз.

4/ З "Майн кампф" було відомо, що Гітлер перед найбільш жаданим для нього походом проти СРСР має намір будь-що розгромити Францію. Але Сталін розраховував, що війна між капіталістами на заході триватиме довго, до взаємного виснаження сторін. Він не розумів, наскільки Франція слабша за Німеччину, і при всьому своєму цинізмі не збагнув, що найвивідніше було без пакту і ризику

стояти осторонь у позиції нейтралітету, сковуючи половину вермахту. Нагадаємо: нейтралітет СРСР і розмежування інтересів від Балтики до Чорного моря становили суть перших німецьких пропозицій, зроблених 26 липня та 2 серпня /див. стор. 17/. З усіх варіантів дій Сталін обрав найгірший. Народові за нього довелося заплатити найдорожчу ціну.

5/ Без пакту Радянський Союз зміг би вступити у неминучу війну за власним вибором моменту - щоб спільно з Францією й Англією знищити фашизм. І воювати тоді довелося б на чужій території, справді "малою кров'ю, могутнім ударом". Пакт призвів до ізоляції СРСР, залишив його на континенті один на один з Німеччиною та її союзниками, як того й хотів Гітлер. Через пакт Сталін не дозволив собі навіть скористатися територіальними надбаннями для широкого будівництва прикордонних укріплень.

6/ Політична змова з Гітлером про поділ Східної Європи на сфери впливу, що супроводжувала пакт, особливо сталінський договір про "дружбу" з фашистською Німеччиною, наклали незмивну пляму на радянську зовнішню політику. Проте пакт не прискорив другої світової війни. Гітлер розв'язав війну за власним графіком, складеним за п'ять місяців до її початку.

7/ Щоб виправдати свій катастрофічний прорахунок, Сталін вигдав, що пакт нібито врятував СРСР від війни у 1939 р., що західні держави - в тому числі ризувельтівська Америка! - штовхали Гітлера на агресію проти Радянського Союзу. Навіть вступ Англії й Франції у війну сталіністи пояснювали прагненням Заходу... змусити Гітлера воювати проти СРСР. З другого боку, таким же абсурдом були західні звинувачення, що Радянський Союз, уклавши пакт, дозволив Гітлеру розпочати війну. Усі ці взаємні звинувачення з арсеналу холодної війни не так вже й безвинні, бо найголовніший висновок з історії пакту полягає в тому, що роз'єднаність та взаємна недовіра демократичних держав Заходу і Радянського Союзу мали й матимуть згубні наслідки для Європи та всього світу.

8/ Несподіваність гітлерівського нападу на СРСР сама по собі не була пов'язана з пактом. Її зумовила помилкова оцінка міжнарод

ної ситуації Сталіним, його нерозуміння стратегії Гітлера у 1940-1941 рр. Вкрай негативну роль відіграло, керівництво радянської розвідки. Правильну агентурну інформацію про підготовку нападу розвідцентр у своїх доповідях Сталіну, відповідно до його поглядів і всупереч фактам, незмінно трактував як дезінформацію. Розвідцентр інформував Сталіна про все, але свої висновки завжди припасовував до поглядів Сталіна, хоч би якими неправильними вони не були. Тим самим керівництво радянської розвідки продемонструвало кричущу непрофесійність, безпринципність і злочинну безвідповідальність. В цілому несподіваність гітлерівського нападу на СРСР означала цілковитий провал радянської розвідки.

9/ Катастрофа 1941 р., безприкладні поразки Червоної Армії, що поставили Радянський Союз на край загибелі, були закономірним результатом антидемократичної організації суспільства — надцентралізації влади, відсутності гласності й свободи слова, придушення будь-якої несанкціонованої ініціативи, позбавлення громадськості усякого впливу на політику, що визначала життя та долю народу і країни. Через помилки Сталіна і органічні вади створеної ним системи радянському народові довелося віддати у війні десятки мільйонів зайвих жертв для порятунку Батьківщини. Трагічний досвід сталінської політики і подій 1941 р. стоїть в історії найвагомим аргументом на користь демократичної перебудови.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
1.Нацистська програма агресії	4
2.Наслідки Мюнхена	8
3.Загострення воєнної загрози	11
4.Англо-франко-радянські переговори	13
5.Радянсько-німецькі переговори.....	16
6.Обмін посланнями Гітлер-Сталін.....	21
7.Радянсько-німецький пакт і протокол.....	22
8.Радянсько-німецький договір про дружбу і кордон	26
9.Сталін вірив Гітлерові?	30
10.Минуле і сучасне.....	34
11.Логіка катастрофічної помилки.....	36
12. Засліплення.....	40
ВИСНОВКИ	45